

## TWEE HOOGTEPUNTEN UIT *VINGT MILLE LIEUES SOUS LES MERS*: ATLANTIS EN DE ZUIDPOOL

PHILIPPE VERELST<sup>1</sup>

Zoals veel mensen van mijn generatie, heb ik Jules Verne eerst leren kennen via filmbewerkingen, waarvan sommige nu behoren tot de grote klassiekers van het witte doek. Dat is zeker het geval voor *20,000 Leagues under the Sea*, gerealiseerd door de Walt Disney Studios in 1954, met voor die tijd gigantische middelen. Ook nog voor een hedendaags publiek is de prent boeiend en indrukwekkend. Regisseur Richard Fleischer heeft zonder twijfel een uitzonderlijke prestatie geleverd, en op die manier de vader van de Franse science-fiction wereldwijd bekend gemaakt bij een breed publiek<sup>2</sup>. Nochtans is het opvallend, voor wie het boek heeft gelezen, hoezeer beide versies van elkaar verschillen. Hollywood had duidelijk alleen oog voor het avontuurlijke, voor de actie en voor de spectaculaire scènes. Zo behoort het gevecht met de reuzepijlinktvis tot één van de hoogtepunten uit de filmgeschiedenis. Het is bijgevolg geen toeval dat de hoofdrol werd toegewezen aan Ned Land, en niet aan Kapitein Nemo (nochtans de echte held van de roman) of aan Professor Aronnax, de verteller en bevoorrechte getuige van de feiten. Aldus wordt hoofdzakelijk gefocused op de brute kracht van de Canadese walvisvaarder, schitterend vertolkt door Kirk Douglas, en minder op de geniale, maar hopeloos getormenteerde ingenieur én ontwerper van de *Nautilus*, geïncarneerd door James Mason, of op de nuchtere en bedaarde Franse wetenschapper (Paul Lukas), die Nemo dankbaar is om wat hij hem heeft laten zien en beleven. Kortom, alles wat Jules Vernes meesterwerk bevatte aan wetenschappelijke uitweidingen, filosofische beschouwingen en culturele referenties, werd uit de prent meedogenloos geband of tot een minimum herleid. Men kan begrijpen dat een cineast die het aandurft een zo lang en zo ingewikkeld verhaal te verfilmen, genoodzaakt is minder belangrijke elementen te schrappen. In dit geval moet men echter vaststellen dat het juist *essentiële* episodes zijn die werden weggelaten, wellicht niet zozeer omwille van de technische moeilijkheden die zij impliceerden, maar eerder omwille van hun intellectuele gehalte, welke voor een doorsnee publiek als te hoog werd beschouwd. Daarom wil ik het in deze bijdrage hebben over twee van die episodes, die voor mij de ware kernmomenten zijn in de spirituele zoektocht van Aronnax. Maar eerst dienen enkele essentiële ideeën geformuleerd te worden.

Zoals Michel Serres het uitstekend beoordeelt<sup>3</sup>, is bij Jules Verne het hoofdthema praktisch altijd een reis, die onder drie verschillende, doch complementaire, invalshoeken beschouwd dient te worden. In de eerste plaats heeft men de *geografische reis*, waarvan men het verloop gewoon kan volgen op een kaart, vervolgens komt de *wetenschappelijke reis*, een zoektocht naar kennis en naar een rationele uitleg voor alles wat de personages bij het beleven van hun avonturen ontmoeten of waarnemen, en tenslotte is er de derde dimensie van de reis, de *initiatie*, waarmee bedoeld wordt een *queste* naar de diepere betekenis der dingen, naar de Waarheid (al dan niet in een religieus perspectief), een beetje zoals dat vaak het geval is in middeleeuwse verhalen. Over dat laatste werd een bijzonder interessante studie geschreven door Simone Vierne<sup>4</sup>; en, hoewel haar boek het voorwerp van kritiek is geweest, biedt het volgens mij een uitstekend uitgangspunt voor een analyse van *Vingt mille Lieues sous les Mers*. De initiatie is volgens Vierne onderworpen aan een nauwkeurig ritueel. In ons geval, en om het heel schematisch te houden, kunnen wij de «inwijdende dimensie» als volgt omschrijven. Vooreerst worden wij geconfronteerd met een mysterie en een groot geheim, verpersoonlijkt in de enigmatische figuur van Nemo. De zee kan beschouwd worden als de «heilige plek» waar de inwijding zal geschieden: zij is *mysterium et tremendum*, mysterie en verschrikking, tegelijkertijd een oord van leven en dood, een veilige schuilplaats en een verslindend monster. Men weet dat het samengaan van twee tegengestelde elementen (*coincidentia oppositorum*) in de literatuur bekend staat als een uiting van het sacrale, en dit sinds de Bijbel. Verder brengt *Vingt mille Lieues sous les Mers* ons het verhaal niet van één, maar van twee initiaties: één in de «eerste graad», die van Aronnax, en één in de «tweede

<sup>1</sup> Philippe Verelst is professor in de Franse literatuur aan de Universiteit Gent (nvdr.).

<sup>2</sup> Terloops gezegd, er bestaat in Neukamp, op het Duitse eiland Rügen, een hotel, de *Nautilus*, dat volledig werd ingenicht in de stijl van Walt Disney's fantasieduikboot. Een sterke ervaring, en een ware *must* voor elke Jules Verne-liefhebber!

<sup>3</sup> Michel SERRES, *Jouvences sur Jules Verne*, Paris, Éditions de Minuit, 1974.

<sup>4</sup> Simone VIERNE, *Jules Verne et le roman initiatique. Contribution à l'étude de l'imaginaire*, Paris, Éditions du Sirac, 1973.

graad», die van Nemo. In het laatste geval slaagt het personage er niet in zijn initiatie tot het hoogste niveau te volbrengen, omdat hij bezeten is door de *furor*, lees: zijn haat tegen de mensheid. Dat is de reden waarom hij uiteindelijk het gevecht tegen het Monster (de zee) verliest.

Steeds volgens Vierende, bestaat de inwijdingsceremonie als religieuze daad steeds uit drie delen, en dit, met kleine varianten, in alle culturen. Die drie etappes vinden wij in onze roman terug:

1. De *Voorbereiding*. — De heilige plaats wordt voorgesteld: het is de zee, bron van fascinatie en vrees. Het *toeval* speelt een grote rol, en er komen «zuiverende rituelen» aan te pas, namelijk de strijd van Aronnax tegen de dood.

2. De *Reis naar het Hiernamaals*. — Na het betreden van de *Nautilus*, is er een «tocht door het domein van de dood»: opsluiting in een donkere ruimte, eenzaamheid, honger, nieuwe kledij (symbolische overgang naar een nieuwe toestand). Dan volgt de ontmoeting met de *gids*, die de initiatie zal leiden. De onderzeeër, de plaats waar dat zal gebeuren, is aangedreven door electriciteit, een in de 19de eeuw nog mysterieuze en gevaarlijke energie, die aan deze vreemde «biotop» een sacrale dimensie geeft. De *Nautilus* dient bovendien aanzien te worden als het monster dat de leerling of «novice» verslindt (vgl. het verhaal van Jonas). Het duiken naar de dieptes van de zee is een beeld van de *regressus ad uterum*, de terugkeer naar de moederschoot. Vanaf dan zal de initiatie zich voltrekken: de kennis die de mens zal toelaten een antwoord te vinden op de fundamentele vragen die hij zich stelt, wordt overgedragen via een reeks gevaarlijke beproevingen.

3. De *Nieuwe Geboorte*. — Dit is een korte, maar intense fase, wanneer de maalstroom op brutale wijze een einde maakt aan de initiatie van Aronnax: hij wordt in één ruk onttrokken aan de *Nautilus*, aan Nemo en aan de wereld van de Dood.

Bovendien zal de ingewijde nu zijn kennis en zijn ervaring moeten delen met de oningewijden: wij, dus. Op die manier kan *in fine* de initiatie van Aronnax ook de initiatie van de lezer bewerkstelligen; aan hem om te weten of hij na het lezen van de roman al dan niet dezelfde mens is gebleven... Hierbij dient gezegd dat, algemeen beschouwd, de kunst, en de literatuur in het bijzonder, al dan niet bewust antwoorden tracht te geven op de vragen omtrent de lotsbestemming van de Mens. In heel wat fictieverhalen uit de meest uiteenlopende periodes en culturen, is de invloed van het inwijdingsritueel daarom duidelijk aanwezig. Bij Jules Verne is dat niet anders, al was de schrijver daar hoogstwaarschijnlijk zelf niet van bewust.

Wie Jules Verne een beetje kent, weet dat hij zelf geen wetenschapper was, en dat hij zijn informatie putte uit zeer diverse bronnen, die niet noodzakelijk de meest accurate gegevens bevatten. Hij was, daarentegen, een belezen man, en had, zoals het zeker in zijn tijd hoorde, een stevige klassieke vorming genoten. Het epos van de *Nautilus* staat dan ook bol van de verwijzingen naar de klassieke oudheid, en het ligt voor de hand dat het verhaal vergeleken kan worden met de *Odyssea* van Homeros (Michel Serres). Eerder dan een echt reisverhaal of een science-fiction roman, is *Vingt mille Lieues sous les Mers* in dat opzicht een soort vulgariserende encyclopedie over de stand van de wetenschap in de tweede helft van de 19de eeuw, én een fenomenale duik in de roots van onze cultuur.

Simone Vierende leert ons dat de initiatie geassimileerd kan worden met een reis. Deze kan zich in drie verschillende richtingen oriënteren: horizontaal (bvb. een reis naar een mytisch eiland), naar beneden (afdaling naar de Hel, beschouwd als het verblijf van de doden), of naar boven (naar de Hemel, het verblijf van de goddelijke wezens). Het laatste type komt vaak voor onder de vorm van beklimmingsrituelen, waarbij de «rituele paal», een soort symbolische as van de wereld, een essentiële rol speelt. Niets belet dat binnen hetzelfde verhaal de drie soorten reizen aan bod komen. Zo doet onze onderzeese tocht, aangevat in hoofdstuk XIV van het eerste deel, eerst denken aan een reis om de wereld, waarbij de *Nautilus* zijn passagiers meevoert op alle wereldzeeën; een horizontale verplaatsing dus. Maar wij gaan ook naar beneden, naar het rijk van de Dood. Meerdere passages illustreren op symbolische wijze deze intrusie in de onderwereld, maar geen enkele is zo duidelijk en zo spectaculair als het bezoek van Aronnax aan Atlantis, het geheimzinnige continent van de mytische voorvaders. Tenslotte verschijnt ook de derde vorm van de reis, naar boven; en welke plek op onze planeet kon beter de «top van de wereld» symboliseren dan de Zuidpool?

Via de *Arabian Tunnel* verlaat de *Nautilus* de Rode Zee om de Middellandse Zee te bereiken. Deze wordt vervolgens in volle vaart doorkruist zonder noemenswaardige avonturen, tenzij het bezoek aan de onderzeese vulkaan van Santorini. Wellicht acht Nemo de Middellandse Zee te klein en te veel door land omgeven om er lang te vertoeven. Aldus wordt de Straat van Gibraltar vlug bereikt, en krijgen wij reeds een voorsmaak van Atlantis, met name bij het aanschouwen van de verzonken tempel van

Hercules (deel II, hoofdstuk VII). Deze plek werd in de Oudheid beschouwd als de limiet van de bekende wereld, die in geen geval mocht overschreden worden. Verder, in de Atlantische Oceaan, speelt zich het hoofdstuk IX af. Het is een bijzonder belangrijke passage, die onze volle aandacht verdient, vermits Atlantis het symbool bij uitstek is van het verloren paradijs en van de ideale samenleving. In het kader van de initiatie is het duidelijk één van de «uiterste punten», enkel voorbehouden aan durvers en geleerden; bovendien is het een mooi voorbeeld van de beheersing van de Tijd. Dit oord is in ieder opzicht uniek, en bijgevolg ook heilig. De excursie begint om *middernacht*, een detail dat reeds een hoogtepunt in de initiatie aankondigt. Nemo en Aronnax dragen hun duikerspak, en wandelen uren lang te voet eer zij hun doel bereiken. Bepaalde elementen wijzen op rituele beproevingen, zoals het motief van het labyrint, en het moeizaam vorderen temidden een overvloedige fauna en flora. Aronnax, die helemaal niet weet waar Nemo hem naartoe leidt, beseft plots dat het landschap sporen van mensenarbeid vertoont. Zo groeit het vermoeden dat binnenkort een groot mysterie geopenbaard zal worden. Alles gebeurt in de duisternis, doch in de verte schittert een rood schijnsel, alsof een vuurtoren de bezoekers de weg wijst. De «novice» heeft dus twee «gidsen»: Nemo en het Heilig Licht. Beide zullen hem naar de plaats van de revelatie brengen. Het traject zit vol gevaren, vooral wanneer een berg beklommen dient te worden, en in duistere grotten meent Aronnax allerlei monsterachtige wezens te ontwaren, alsof de oceaan de indringers wil afschrikken teneinde het sacrale te vrijwaren. De apotheose komt wanneer, vanop de top van de berg, Aronnax een grote antieke stad aanschouwt, die verlicht wordt door een actieve onderzeese vulkaan, gelijkend op die van het eiland Santorini (zie illustratie). Pas dan geeft Nemo het geheim prijs: op een rots schrijft hij in grote letters de naam ATLANTIS! De emotie en het enthousiasme van Aronnax zijn grenzeloos, terwijl Nemo, die heel goed wist waar hij naartoe kwam, op een gans andere manier reageert:



Là, sous mes yeux, apparaissait une ville détruite. (Page 297.)

... le capitaine Nemo, accoudé sur une stèle moussue, demeurait immobile et comme pétrifié dans une muette extase. Songeait-il à ces générations disparues et leur demandait-il le secret de la destinée humaine ? Était-ce à cette place que cet homme étrange venait se retremper dans les souvenirs de l'histoire et revivre de cette vie antique, lui qui ne voulait pas de la vie moderne ?

De vragen die Aronnax formuleert zijn eigenlijk die welke de Mens zich stelt over zijn rol en zijn plaats in de wereld; en het doel van de initiatie is precies een passend antwoord hierop te vinden. Het ontwaren van Atlantis in het licht van de vulkaan is in dat opzicht een essentiële openbaring.

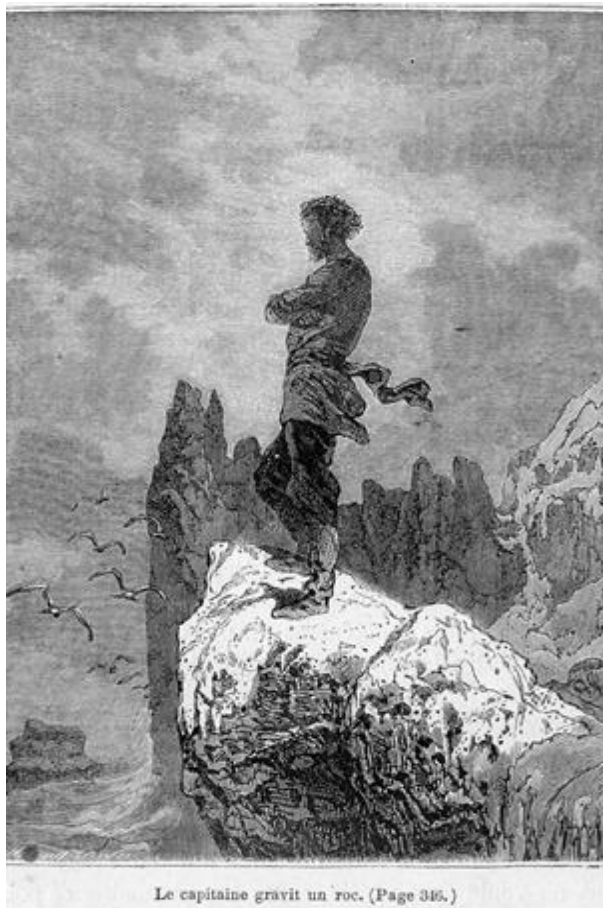
Men zou Jules Verne kunnen verwijten een maar al te grote naïveteit aan de dag te leggen bij het beschrijven van tafereelen als deze, wat in tegenstrijd zou zijn met zijn zin voor geloofwaardigheid en nauwkeurigheid. Men mag echter niet uit het oog verliezen dat precies daar waar hij het meest van de realiteit afwijkt, men te maken heeft met bijzonder symbolische thema's. Tegenwoordig blijken alle archeologen Atlantis definitief verwezen te hebben naar het domein van de mythe. Alles wijst er op dat er nooit een continent heeft bestaan tussen de Oude en de Nieuwe Wereld. Dit neemt echter niet weg dat Atlantis in het collectief geheugen van de mensheid is blijven hangen, en dat het gaat om een voor de hand liggende culturele referentie. Het is het dromenland bij uitstek, waar verleden, heden en toekomst elkaar ontmoeten. Men kan de indruk krijgen dat het verleden overheerst (Aronnax spreekt

van *une Pompéi enfouie sous les eaux*), maar ook de gedachte aan een grote natuurramp is obsessieel aanwezig; op die manier kan men de visie van Atlantis interpreteren als de voorafspiegeling van het einde van de wereld. Hoe dan ook is de prestigieuze verwijzing naar de platonische traditie in de eerste plaats een fictie, waarbinnen de schrijver zijn fantasie de vrije loop geeft.

Wat de Zuidpool betreft, liggen de zaken enigszins anders<sup>5</sup>. Hier hebben wij te maken met een geografisch raadsel, dat in de 19de eeuw voor heel wat speculaties heeft gezorgd. Vergeten wij niet dat dat «uiterste punt» pas op 14 december 1911 werd bereikt door Amundsen. Vooraleer men met zekerheid wist dat Antarctica een continent was, dacht men dat er ver achter het pakijns een open zee lag, met een gematigd klimaat. Op voorwaarde dat men een veilige toegang tot die zee vond, kon men dus — zo dacht men — zonder probleem 90° ZB bereiken! Die voor ons nu gekke veronderstelling was echter niet helemaal uit de lucht gegrepen. Zij was gebaseerd op het logboek van een ervaren zeevaarder, de Engelsman James Weddell (1787-1834). Deze ondernam in 1822-1824 een expeditie met als hoofddoel de zeehondenjacht, en trachtte zo ver mogelijk naar het zuiden te varen. Wij weten nu dat Weddell onwaarschijnlijk veel geluk gehad heeft, en handig gebruik kon maken van uitzonderlijke meteorologische omstandigheden, die zich sindsdien nooit meer hebben voorgedaan! Na veel drijvende ijsmassa's te hebben ontmoet, kwam hij terecht in een volkomen ijsvrij gebied waar veel zeevogels te zien waren. Op 20 februari 1823 bereikte hij 74°15' ZB, het absolute record voor die tijd! Vermits de voorraden van het schip bijna op waren, besloot Weddell terug te keren, maar hij was ervan overtuigd dat men verder kon varen tot de Zuidpool zelf, en liet niet na dit te noteren in zijn reisverslag<sup>6</sup>. Verkeerde conclusies uit juiste observaties dus, maar men mag wel zeggen dat in Weddells geval de realiteit de fictie heeft overtroffen! In elk geval is zijn avontuur niet onopgemerkt

gebleven, en heeft zij zelfs enkele interessante literaire werken gegenereerd. Het eerste was ongetwijfeld *The Narrative of A. Gordon Pym*, door niemand minder dan Edgar Allen Poe, in 1836. Dat werk werd in 1858 in het Frans vertaald door Charles Baudelaire, en moet een diepe indruk gemaakt hebben op Jules Verne, vermits hij in 1897 in *Le Sphinx des Glaces*, een vervolg verzint op het (intentioneel) afgebroken verhaal van Arthur Gordon Pym. Maar reeds in 1871 had Verne ruim geput uit de literaire traditie die Poe de wereld had ingestuurd, namelijk in *Vingt mille Lieues sous les Mers* (hoofdstukken XIII-XVI van deel II).

In hoofdstuk XIII lezen wij hoe de *Nautilus* in volle vaart de meridiaan van 50° WL volgt, richting zuiden. Aangekomen in de zone waar het pakijns steeds overvloediger aanwezig is en waar de onderzeeër tenslotte geklemd raakt, vragen Aronnax en zijn metgezellen zich af wat de intentie van Nemo zou kunnen zijn; want voor alle zeevaarders die hen waren voorafgegaan was dit nu juist de onoverkomelijke hindernis... Toch verklaart de kapitein heel vastberaden dat zijn schip zich niet alleen zal losmaken uit het ijs, maar dat het ook nog zal doorvaren tot de Zuidpool! In tegenstelling tot Atlantis, waar Nemo al eerder was geweest, is de Zuidpool een



Le capitaine gravit un roc. (Page 346.)

<sup>5</sup> Voor een gedetailleerde studie over dit onderwerp, zie Philippe VERELST, *Le pôle Sud, mythe et réalité : d'un marin anglais à quelques émules littéraires (Poe, Verne, Heredia)*; in Andrea FASSÒ, Luciano FORMISANO en Mario MANCINI (eds.), *Filologia romanza e cultura medievale. Studi in onore di Elio Meli*, Bologna, Edizioni dell'Orso, 1998, dl. II, pp. 857-72.

<sup>6</sup> James WEDDELL, *A Voyage towards the South Pole, performed in the years 1822-24 [...]*, London, 1825, pp. 42-43.

nog ongeschonden plek, die nooit door de mens werd betreden. De gids en zijn «novice» zullen er zich samen begeven. Maar hoe? Aronnax, die zijn geduld verliest en de onderneming voor absurd aanziet, suggereert ironisch dat de *Nautilus* misschien vleugeltjes zal krijgen om over het ijs te vliegen, waarop Nemo antwoordt dat het vervolg van de reis niet *boven*, maar *onder* het pakijs zal geschieden. En hier komen wij terug tot de toen algemeen aanvaarde theorie, volgens dewelke er rond de Zuidpool een open zee bestond, met een mild klimaat. Zowel Nemo als Aronnax kennen die theorie, en onderschrijven ze. De poging slaagt, en na een adembenemende tocht onder het ijs duikt de *Nautilus* op in de «vrije zee» van Weddell (hoofdstuk XIV). Op precies 90° ZB ligt een eilandje, enkel door dieren bewoond, waar Nemo met trots en emotie aan wal stapt. Aronnax en zijn vrienden volgen hem wat later, nadat hij alleen, op een kleine klip, als in een soort extase een tijdje zijn blik heeft laten zweven over het panorama. Wat volgt is van uitzonderlijk belang voor de hele interpretatie van de roman. Nemo neemt symbolisch het eilandje in bezit, en plant er zijn eigen zwarte vlag met een gouden N (zie illustratie). Hij doet zich dus voor als een nieuwe conquistador, met dat verschil echter dat zijn «verovering» geheel onbaatzuchtig is, en enkel wordt gemotiveerd door de wil om als eerste een onbekende plek te betreden. Bovendien heeft die plek een uitzonderlijk geografisch kenmerk: het is het punt waar alle meridianen van de aardbol samenkomen, anders gezegd de top van de «rituele paal»!

P. Verelst, oktober 2009

Foto:

De auteur van dit artikel bij een bezoek aan de Amerikaanse SSN 571 *Nautilus*, nu bewaard als museumstuk. Op 3 augustus 1958 werd Vernes fictie een realiteit, toen de eerste onderzeeër met kernaandrijving onder de Noordpool doorvoer, op weg van de Stille naar de Atlantische Oceaan (Groton, Connecticut, 23 juli 2002).

